

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін

Дипломна робота
бакалавра

з теми: **«Ліквідація вільного селянства в процесі становлення колгоспно-радгоспної системи в Україні»**

Виконав: студент 4 курсу (заочна форма навчання)

спеціальності 6.020302 Історія*

Шидловський Олександр Сергійович

Керівник:

Лубчинський А. А., кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін

Рецензент:

Кам'янець-Подільський - 2019 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Історіографія та джерельна база дослідження	6
1.1. Історіографія питання.....	6
1.2. Характеристика джерельної бази.....	11
РОЗДІЛ 2. Українське село в 20-х р. ХХ ст.	14
2.1. Форми господарювання в українському селі.....	14
2.2. Соціально-економічний стан селянства.....	24
Висновки до розділу	
РОЗДІЛ 3. Колективізаційна політика радянського уряду	36
3.1. Владні важелі впливу на аграрне виробництво.....	36
3.2. Селянський супротив колективізації.....	49
Висновки до розділу	
ВИСНОВКИ	56
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	61

ВСТУП

Актуальність теми. З-поміж найактуальніших проблем історії України тема знищення вільного селянства недемократичними, паличними, тоталітарними методами, в процесі переходу до суцільної колективізації, продовжує залишатися важливою. Наявність в країні прошарку селян не задіяних в колективних формах господарювання, створили б в аграрному виробництві здоровий дух конкуренції, намагання боротись за якість продукції, прагнення до впровадження новітніх технологій тощо. Зрозуміло, що в цих економічних змаганнях перевага була б на боці державних колективних господарств через специфіку їх фінансування. Проте подібний стан речей створив би передумови для самостійного, добровільного вибору селянами-одноосібниками своєї долі. Вони самі вирішували б чи залишатись їм на селі і вступати до колгоспів та радгоспів, чи продовжувати працювати самостійно, чи переходити до зайняття промислами тощо. Автоматично відпала б необхідність створювати штучні умови для колективізації, як то посилення податкового тиску, обмеження кредитування, розкуркулення та депортації селян тощо. Звідси витікає необхідність вивчення запропонованої теми дослідження.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі принципів історизму і аналізу документів більшовицької партії, законодавчих та виконавчих органів радянської влади, конкретних історичних матеріалів архівних фондів розкрити і показати характер руйнації старої і формування нової, на основі тоталітарних, недемократичних методів, радгоспно-колгоспної економічної структури в аграрному секторі України.

Визначена мета обумовила необхідність вирішення наступних завдань:

- показати форми господарювання, соціального розвитку, побуту українських селян, специфічні особливості й тенденції сільськогосподарського виробництва в кінці 20-х рр. на початку 30-х рр.;
- розкрити методи радянської колективізаційної політики в аграрному секторі, її деструктивний вплив на українське село;
- проаналізувати економічну неспроможність аграрної політики уряду, неефективність механізму управління в аграрному секторі України в кінці 20-х рр. на початку 30-х рр.;
- охарактеризувати причини та методи селянської протидії колективізації;
- показати антинародні, тоталітарні методи суцільної колективізації радянського уряду;

Об'єкт дослідження - це Україна в складі СРСР в II половині 20-х на початку 30-х рр. ХХ ст.

Предметом дослідження є докорінні зміни в соціальній структурі українського сільськогосподарського виробника в процесі колективізаційних економічних перетворень, а саме ліквідація стану вільного селянства в II половині 20-х на початку 30-х рр. ХХ ст. в Україні.

Хронологічні рамки дослідження визначені об'єктивним процесом історичного розвитку і охоплюють період від початку згортання нової економічної політики у 1925-1927 рр. і до початку впровадження силового тиску на процес суцільної колективізації у 1930-1932 рр.

Територіальні рамки дослідження охоплюють територію губерній, що входили до складу УСРР в кінці 20-х на початку 30-х рр. ХХ ст.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети на всіх етапах дослідження застосовувався комплекс різних методів, які взаємно доповнювали один одного, що можна назвати системним підходом у методології дослідження. У роботі використано такі методи дослідження:

- 1) поєднання історичного і логічного аналізу;
- 2) метод структурно-генетичного аналізу та синтезу при аналізі становища сільського господарства в кінці 20-х р.;
- 3) порівняльний метод.

Наукову новизну засвідчують такі конкретні наукові результати:

- здійснено спробу опрацювати та залучити до наукового обігу дослідницький матеріал про стан сільськогосподарського виробництва кінця 20-х рр., який впливав на існування в Україні певних верств українського селянства, зокрема селян-одноосібників;

- співставлено аграрну політику радянської влади з можливим, несиловим впливом на українське селянство в процесі проведення політики суцільної колективізації, що в свою чергу могло б запобігти антиселянському терору та голодомору на початку 30-х рр. ХХ ст.;

Практичне значення одержаних результатів. Основні положення і висновки, фактичний матеріал, опрацьований автором, може бути використаний для подальшого дослідження даної теми і суміжної проблематики. Водночас узагальнені матеріали з проблем реформування розвитку аграрного сектора можуть бути використанні для підготовки спецкурсів та семінарських занять, у вузівських курсах навчальних дисциплін економічного та історичного циклу.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційної роботи пройшли апробацію на кафедрі архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Структура роботи. Дипломна робота складається з вступу, огляду історіографії і джерел, трьох розділів, що, в свою чергу, поділяються на підрозділи, висновків та списку використаних джерел (69 позицій). Загальний обсяг роботи становить 66 сторінок, основний текст складає 60 сторінок.

ВИСНОВКИ

Теоретичний та емпіричний аналіз розвитку процесу реформування соціально-економічних відносин в аграрному секторі України в кінці 20-х на початку 30-х рр. ХХ століття та місце і роль в ньому селянина-одноосібника, індивідуального виробника сільськогосподарської продукції, не залученого до колективних форм господарської діяльності, дозволяє зробити наступні висновки, узагальнення та рекомендації:

Запровадження нової економічної політики в аграрному секторі при всьому різноманітті напрямків і форм майбутнього розвитку супроводжувалось реформуванням як соціально-економічної, так і суспільно-політичної структури українського села і відбувалось в складних політичних та економічних умовах, що було викликано суперечностями між економічною політикою, яку здійснювали партійні та державні структури, та об'єктивними законами функціонування ринку.

Проведена у 20-х роках реструктуризація сільського господарства стала реальним кроком до становлення в Україні таких соціально-економічних відносин, в основі яких лежать загальнолюдські цінності, права та інтереси селянина, свобода у виборі форм і методів господарювання в аграрній сфері.

Запровадження нової економічної політики відкрило нові перспективи для відродження аграрного сектора на основі вільного розвитку різноманітних форм господарювання, створило соціально-економічні стимули для розширення сільськогосподарського виробництва та збільшення його товарності. Цей період визначається здійсненням таких важливих заходів, як землевпорядкування, вирішення проблем, пов'язаних з аграрним перенаселенням, розвитком системи кооперації, а також початком політики державного й кооперативного кредитування різних структур сільськогосподарського виробництва.

В галузі аграрної теорії визначились два альтернативних підходи щодо можливих шляхів в організації сільськогосподарського виробництва. Перший, який опирався на досвід воєнного комунізму, передбачав головну, державну, лінію розвитку сільського господарства в переході від капіталістичних форм економічного розвитку до адміністративно-командної, виключаючи будь-яку багатокладність, і при цьому силоміць насаджуючи суцільну колективізацію. Другий шлях пов'язувався з відродженням сільського господарства, посиленням його товарності, співіснуванням в аграрній сфері як великих, так і малих підприємств, поширенням різних форм кооперації, що відкривало б широке поле діяльності як державним, так і приватним, індивідуальним сільськогосподарським виробникам.

Розвитку сільського господарства в II половині 20-х р. сприяв сільськогосподарський кредит, основним завданням якого спочатку була підтримка й розвиток малопотужних, індивідуальних та колективних сільських господарств. З часом кредитування переросло в метод фінансового тиску, стимулювання одноосібників до їх банкруцтва. Запровадження кабальних умов, щодо отримання та виплати кредитів, для заможних селян зводило нанівець усі їхні намагання нормально працювати на землі.

Здійснення землевпорядних заходів стимулювало розвиток орендних відносин. Дозвіл оренди землі та збільшення її терміну створювали, з однієї сторони, умови для здійснення міграційної та реміграційної політики, що сприяло полегшенню аграрного перенаселення, поглинанню зайвої робочої сили. З іншої - поглибленню соціально-економічної диференціації на селі, що, в свою чергу, відбивалось на збагатілих індивідуальних селянських виробниках у вигляді розселяювання, примусового вислання з рідних місць проживання, розкуркуленню, примусовій депортації під виглядом добровільного переїзду.

Кризові явища, що виникали в економіці непу супроводжувалися її розбалансуванням, негативно впливали на розвиток сільськогосподарського виробництва. Порушення еквівалентного обміну між містом і селом приводило до звуження селянського ринку. Сільськогосподарські виробники-одноосібники втрачали зацікавленість в результатах своєї праці.

В кінці 20-х років щодо індивідуальних селянських господарств застосовувалися кредитні санкції, фактично припинилося кредитування заможних і середняцьких господарств. До них було застосовано «надподаток». Повністю заборонялися орендні відносини. Контрактація фактично була замінена продрозкладкою. Було вжито ряд заходів, які обмежували діяльність сільськогосподарської кооперації.

В 1927-1928 рр. почалося примусове насаджування колгоспів – тих форм у структурі сільськогосподарського виробництва, для існування яких не було соціально-економічних умов. Хлібороб-одноосібник, незаможник, середняк чи заможний (при умові, що двох останніх не розкуркулили), ставши колгоспником, втратив право на індивідуальне володіння засобами виробництва, на продукцію, що ним виробляється, на ініціативу та власну думку щодо методів господарювання.

Дослідження соціально-економічної та суспільно-політичної структури аграрного сектора України у кінці 20-х на початку 30-х рр. ХХ століття дозволяє простежити пошуки ефективних шляхів і методів розвитку сільськогосподарського виробництва і почерпнути певні уроки: а) відмовитися від адміністративно-командних методів щодо сільськогосподарського виробництва; б) сприяти розвитку кредитної кооперації; в) контрактація повинна мати не примусовий характер, а економічно виважений, вона повинна бути вигідною як сільськогосподарському виробнику, так і державі; потрібно створювати сприятливі умови для утворення і розвитку усіх форм власності й господарювання в аграрному секторі, у повній мірі використовуючи для

цього орендні відносини; держава повинна забезпечувати стабільне фінансування сільськогосподарських виробничих структур.

На початку 30-х років виявились досить суперечливі процеси в становленні і розвитку колгоспного ладу. Вони обумовлювались не тільки відступом від непу, а й утвердженням командно-адміністративної системи управління в аграрному секторі. В результаті насильницької колективізації були ліквідовані не тільки господарські механізми, засновані на ринковій економіці в найбільшій галузі народного господарства країни – в сільському господарстві, але було знищено найбільш продуктивну в товарному плані верству селян – індивідуальних виробників, котрі становили основу сільськогосподарського виробництва. Український селянин-хлібороб перестав належати сам собі. Провідником влади і долі хліборобів стали керівники колгоспів та радгоспів. А це, в свою чергу, призвело до корінних змін в соціальній структурі аграрного сектора України. До речі, альтернативні, до проектів влади, рекомендації вчених-аграрників, що були відкинуті на батьківщині, знайшли відображення та практичне втілення в багатьох інших державах. Зокрема, широке розповсюдження в таких країнах як Данія, Швеція, Голландія мають орендні відносини, сімейний підряд, проста та цільова кооперація. Застосування на практиці таких видів сільськогосподарського виробництва забезпечує стабільний стан розвитку аграрного сектора цих країн і, що найголовніше, його високу товарність.

Нова колгоспна система дозволила державі обкласти селянство даниною у вигляді обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції і обумовила панування на селі новоствореної бюрократичної системи. Створення колгоспної системи до 30-х років розглядалось партійною верхівкою як генеральна репетиція до здійснення колективізації протиправними, нелюдськими методами. Для влади колгосп був найкращим механізмом вилучення хліба з села. Після

перших невдач колективізації радянська влада почала штучно створювати передумови до селянських виступів, через жорстоке розкуркулення і депортації селян. Політика ліквідації куркульства як класу знекровили українське село. Вся найбільш продуктивна верства селян опинилась у таборах спецпереселенців на сході України, на Півночі СРСР та в Сибіру. Сталінський режим використовував негативні риси людського характеру проти селян. Через заздрість, підлість, ви поминання колишніх невдач односельці, а іноді і родичі, опинялись по різні сторони соціального, економічного та політичного протистояння. Фактично в Україні були створені передумови геноциду який продовжив голодомор 1932-33 рр. Завдяки масовій колективізації, розкуркуленню, голоду, абсолютному терору з боку держави, утвердились базис майбутнього тоталітарного режиму.

Дії владних структур були протиправними ще й тому, що вони застосовували силу проти людей які не чинили злочинних дій, а просто не хотіли примусово сприймати аграрні нововведення радянської влади.

На селі було знищено верству вільних від ідеології селян – виробників сільськогосподарської продукції. Найбільш продуктивну верству українського селянства. Вони стали жертвою політики «розселення», їм на зміну прийшли прості виконавці продовольчої політики держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Бюллетень Наркомзема УССР. – Харків,: Юридичне видавництво Наркомюсту України, - 1924. - №47-48.
2. Бюллетень наркомзема УССР. – Харків,: Юридичне видавництво Наркомюсту України, - 1924. - № 51-52.
3. Збірник партійних та урядових постанов про сільськогосподарську кооперацію (серпень 1926-січень 1927 року) // Сільський господар – Х., 1927. – 116 с.
4. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. - Харків,: Юридичне видавництво Наркомюсту України, 1929. – 335 с.
5. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. – Х.: Видавництво народного комісаріату юстиції, 1920 - 1924. – 124 с.
6. Земельний кодекс УСРР із змінами й доповненнями до 1 жовтня 1925 р. та з алфавітним покажчиком. – 2-е видання. – Х.: Юридичне видавництво Наркомюсту України, 1926. - 134 с.
7. Земельные материалы о разверточных единицах и отобрании земельных излишков у кулацких хозяйств // Центральный Державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України) – Ф. 27. – Оп. 4 - Спр. 244. – Арк. 3 – 77.
8. КПРС у резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т.4. – К., 1979. – 642 с.
9. Матеріали 2-го округового з'їзду колгоспів Запоріжжя (11-12 грудня, 1926 р.) – Запоріжжя: Райсільгоспспілка, 1927.- 32с.

10. Матеріали весняного вибіркового перепису 1929 року. - Полтава, 1930, - 88 с. Підсумки весняного обстеження сільського господарства України 1929 р. - Х., 1930. - 120 с.
11. Матеріали з колективізації сільського господарства Київщини. I Постанови I окружного з'їзду сільськогосподарських колективів 12-14 жовтня 1926 р. II Розвиток і сучасний стан колективізації сільського господарства Київщини (Агроном І. Козиренко). - К.: вид. Окрземвідділу Київщини, 1927 – 56 с.
12. На аграрном фронті. – 1929. - № 1.- Январть.
13. Партия и село: Материалы Всеукраинского совещания по работе на селе /1-5 декабря 1924г./.-Х., - 1925-155 с.
14. Переписка по жалобам частных лиц на действия местных земельных органов // Центральний Державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф. 27. – Оп. 2 - Спр. 215. – Арк. 5-27.
15. Передовиця. // Радянський селянин. - 1924. - №1. - Січень.
16. Передовиця. // Радянський селянин. - 1926. - № 2. – Січень.
17. Передовиця. // Радянський селянин. - 1928.-№ 11-12. – Березень.
18. Сборник декретов и распоряжений УССР. 1) по налоговому обложению, 2) по кооперации / Составитель А.И.Терехов. – 2-е изд., доп. и переработанное – Х.: Книгоспілка, 1923. - 298 с.
19. Слюсарчук В. Про село та його потреби. // Сільський господар. - 1924. - № 16. – С. 4.
20. Справа про розгляд проекту постанови ЦВК і РНК СРСР „О праве занятия торговым промыслом” // Центральний Державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф. 2. – Оп. 3 - Спр. 36. – 32 арк.
21. Сталин И.В. К вопросам аграрной политики в СССР: Речь на конференции аграрников-марксистов 27 декабря 1929г. / И. В. Сталин. // Соч. - Т. 12. С. 150.

22. Телеграмма ЦК ВКП (б) местным парторганизациям об усилении мер по хлебозаготовкам. 14 января 1928 г. - Харьков, ЦК КПУ, Кагановичу, Медведеву // Известия ЦК КПСС. - 1991.-№ 5.
23. Україна в цифрах. Юридичне видавництво Наркомюсту України - 1927 р. - Х., 1927. - 131 с.
24. Україна. Статистичний щорічник. - К., Юридичне видавництво Наркомюсту України. - 1926. - 408 с.
25. УССР в цифрах. - Х., Юридичне видавництво Наркомюсту України - 1926. – 84 с.
26. Четырнадцатая конференция Российской Коммунистической партии (большевиков): Стенографический отчет. - М.-Л. 1925. – С. 186 – 187.

ЛІТЕРАТУРА

27. Адамовський В. Ешелони у вічність. Депортації населення в першій половині ХХ ст. / В. Адамовський. – Кам'янець-Подільський: видавець Зволейко Д., 2007 – 184 с.
28. Азизян А. Аренда земли и борьба с кулаками. / А. Азизян. - Москва-Ленинград, 1929. - 130 с.
29. Айнекель А. Політика Польщі відносно українців у міжвоєнний період. Вибрані проблеми. / А. Айнекель. // Україна-Польща: важкі питання. – Варшава, 1997. С. – 11-28.
30. Анчаров А. Классовая борьба в деревне и сельсоветы. / А. Анчаров. - М., 1929. – 68 с.
31. Українське село у 20-90 роках ХХ ст. (короткий історико-економічний нарис). / [Беренштейн Л., Кульчицький С., Панченко П., Мигрін Г., Джос Ф., Каденюк О.] – Київ, 1998. – 124 с.;
32. Бухарин Н.И. Путь к социализму и рабоче-крестьянский союз. / Н. И. Бухарин. - М.-Л., 1925. – 106 с.

33. Вольф М. К аграрной политике на Украине. / М. Вольф. // На аграрном фронте. - 1925. №11, 12.
34. Гайстер А. Достижения и трудности колхозного строительства. / А. Гайстер. - М., Изд. Ком. академии, 1929. – 96с.
35. Гіллер В. Колективізація селянських господарств України. / В. Гіллер. - Харків, 1930. – 32 с.
36. Горкіна Л. Нариси з історії політичної економії в Україні. / Л. Горкіна. - Київ, 1994. – 172 с.
37. Гуревич М. Состояние сельского хозяйства Украины в 1922-1923 г.г. / М. Гуревич. – Харьков, 1924. – 26 с.
38. Данилов В. О характере социально-экономических отношений советского крестьянства до коллективизации сельского хозяйства. / В. Данилов. – М., 1961.-28 с.;
39. Данилов В. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство. / В. Данилов. – М., 1977. – 60 с.
40. Завальнюк О. Новітня аграрна історія України. / О. Завальнюк, І. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. – 288 с.
41. Історія Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків). / [Короткий курс.] - Київ, 1938.
42. Каденюк О. Аграрна історія України. / О. Каденюк. // Навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2005. – 300 с.
43. Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929). / В. В. Калініченко. - Харків, Основа, 1991. – 131 с.;
44. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження. / В. В. Калініченко. - Харків, 1997. – 150 с.
45. Карр Є. История Советской России. / Є. Карр. [Кн.. 1: Том 1 и 2.] Пер. с англ.// Предисл. Ненарокова А.П. – М.: Прогресс, 1990. – 768 с.

46. Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине: Вып. I. Уравнительный раздел земли. / В. Качинський. - Х.: Держвидав України, 1922. – 106 с.
47. Кондратюк К. Дискусії. / К Кондратюк. // Україна-Польща: важкі питання. – Варшава, 1997. С. – 11-28.
48. Коротков И.П. Организационно-производственные минимумы в крестьянском хозяйстве и методы их устранения. / И. П. Коротков. – Х., 1926. – 53 с.
49. Красавин М. Борьба кондратьевцев за столыпинскую политику землеустройства. / М. Красавин. // На аграрном фронте.-1931 - №1.
50. Крицман Л. Пролетарская революция в деревне. / Л. Крицман. – Ленинград, 1929. – 176 с.
51. Кульчицкий С.В. Некоторые проблемы истории сплошной коллективизации на Украине. / С. В. Кульчицкий. //Сторінки політичної історії України. - К., 1990. - С.194-205.
52. Макаров Н.П. Рыночное молочное хозяйство и кооперация. / Н. П. Макаров. – М.,1926. – 223 с.
53. Марчук Л. Исторический опыт КПСС по развитию и укреплению союза рабочего класса и крестьянства в годы социалистического строительства (1927-1937). / Л. Марчук. - Харьков, 1979. – 144 с.
54. Мельгунов С.П. Красный террор в России. / С.П. Мельгунов. – Москва: СП «РУСО»; «P.S.», 1990. – 202 с.
55. Морозов А.Г. Кредитна кооперація під пресом колективізації. / А. Г. Морозов. // [Пробл. іст. Укр.: Факти, судження, пошуки] Респ. міжвід. зб. наук. пр., 1992. – Вип. 2 – С. 46 – 51.
56. Нечитайло В.В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. / В. В. Нечитайло. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. – 436 с.
57. Ноув. А. О судьбах нэпа. / А. Ноув. // Вопросы истории. - 1989. - № 8 - С. 172 - 176.

58. Петровський Г.І. Незаможники й середняки в десятирічній боротьбі за соціалізм. / Г. І. Петровський. - Х., 1927. – 51 с.
59. Рибак І.В. Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині. / І. В. Рибак, А. Ю. Матвєєв. – Кам'янець-Подільський, 2001.-140 с.;
60. Рибак І.В. Історія радянського суспільства. / І. В. Рибак. - Кам'янець-Подільський: „Абетка”, 1998. – 140 с.
61. Рибак І.В. Проблема кількості депортованих розкуркулених селян України та її розв'язання у найновітніших Російських документальних публікаціях. / І. В. Рибак [Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки.] – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2008. – Т. 18. – 480 с.
62. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села /1921-1991/. / І. В. Рибак. - Кам.-Под-й., 2000. - 304 с.
63. Рибак І. В. Селянська взаємодопомога в Україні 1921-1932рр. /І. В. Рибак. - Київ, „Рідний край”, 1999. – 90 с.
64. Слинько І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927-1932). / І. Слинько. - Київ, 1962. – 190 с.
65. Соловей О. Міграційні процеси на Волині у міжвоєнний період: Автореферат дис. ... к-та іст. наук: 07.00.01 / Львів. нац. ун-т. / О. Соловей. – Львів, 2004. – 16 с.
66. Філіповський О.К. Розвідка з організації селянського господарства на Україні. / О. К. Філіповський. - Харків, 1926. – 72 с.
67. Чаянов А.В. Краткий курс кооперации. / А. В. Чаянов. – 3-е, переработ. Изд. - Москва, 1925. – 80 с.
68. Челинцев А.Н. Теоретическое обоснование организации крестьянского хозяйства. / А. Н. Челінцев. - Харьков, 1919. – 178 с.
69. Шліхтер Г. Підсумки аграрної політики за 10 років. / Г. Шліхтер. // Український землевпорядник 1927. – №10-11.